

DE BOTTELING: HET KOGELFLESJE

Profvau & Glaciere du Petit Château d'Emaris

Rue Neuve St. Pierre, 101, GAND

E. DONNY-BAERTSOEN

HET KOGELFLESJE, voorloper van de draai- en kroonkurkenfles

(...) Een paar venters liepen aan het Sint-Pietersstation rond met korven vol kleine limonade-flesjes die ze verkochten aan de mensen die daar waren samen gekomen om nog een laatste keer naar de vertrekkende trein te wuiven. Ik zeurde net zolang tot ik ook zo'n flesje kreeg. Het was afgesloten door een glazen 'marbel', een knikker die door de druk van het in het flesje aanwezige gas op zijn plaats werd gehouden. Men moest alleen met de duim de marbel naar beneden duwen, -een vernauwing in de hals zorgde ervoor dat die niet beneden in het flesje viel-, en men kon drinken. (...) (anno 1914) (1)

In de tweede helft van de 19de eeuw en in het eerste kwart van onze eeuw waren de brouwerij, de fabriek van 'Minerale Wateren' en de ijskelders van Edmond Donny-Baertsoen de belangrijkste van Gent.

Universiteitsprofessor Donny had reeds in 1843 het eerste bruikbare apparaat voor de aanmaak van vloeibaar koolzuur ontworpen. Hij betrok mineraal water van uitzonderlijke kwaliteit voor zijn bedrijf in de Sint-Pietersnieuwstraat uit een zg. 'abysinischen' put (put geboord op grote diepte). Tijdens de bouw van de ijskelder in de jaren 1880 in de flank van de Blandinusberg werd immers vastgesteld dat de opeenvolgende zand- en leemlagen een natuurlijke filter van ca. 20 meter hoogte vormden.

De fabriek van het Emaïskasteeltje, sinds zijn oprichting in 1856 met stoom aangedreven, kende (te oordelen naar de reclamefolders uit 1889 en 1901) een grote expansie. Edmond Donny was rond de eeuwwisseling tevens voorzitter en stuwende kracht achter de Syndikale Kamer der Fabrikanten van Limonaden en Spuitwaters van Gent en omliggende. Hun vergaderlokaal was het *Café du Théâtre* in de Schouwburgstraat. (verzameling Universiteitsbibliotheek, Gent)

Sommige ouderen onder u herinneren zich het kogelflesje, in Gent ook wel *chaffarke* genoemd, waarschijnlijk nog zeer goed. Deze fles was in de vorige en het begin van onze eeuw dé gedroomde oplossing om de meer en meer in de mode rakende borrelende limonades en bruisende sodawaters te koop in aan te bieden.

Het waren immers opstandige vloeistoffen, die zich niet moeiteloos lieten verpakken.

Het was een eenvoudig idee, echt het ei van Columbus. Het flesje werd afgesloten door middel van een bolvormige glazen knikker (2).

De namen zwaantje (spreek uit *zwoaintse*), *chaffarke* (*sefarke*, *safarke*) en 'sportchampagne' dekken min of meer het begrip dat men had omtrent limonade.

HEBBELYNCK, een in 1990 overleden Gents volkskundige, besluit dat "Chaffart kan beschouwd worden als benaming in een deel van Vlaanderen van wat in ABN kogelflesje genoemd werd, zowel als aanduiding van het flesje zelf als aanduiding van zijn inhoud".

Het 'zwaantje' is vermoedelijk (net als het 'chaffarke') afgeleid van het merkteken van de fabrikant op de fles.

Op zoek naar de ultieme fles

De Brit, waar ter wereld, was verlekkerd op limonades, sodawaters en schuimende biersoorten. Het is dan ook niet toevallig dat het precies Engelse industriële waren die naarstig op zoek gingen naar een manier om die te bottelen. Elke glasfabrikant droomde ervan eens het zo begeerde ultieme flesje uit te vinden.

(1) Uit BALTHAZAR, *Memoires van een letterzetter*, onuitgegeven bibliografie (in voorbereiding bij VIAT)

(2) e.v.: vrij naar Van Wesemael in Oostvlaamse Zanten 1973-4)

Codd-bottle of 'saffaarke' van de firma Chaffart uit Gent. Een zeldzaam exemplaar. (verzameling MIAT, Gent)

MAISON
HAF FAR
CAND

Vanaf 1852 werd het Engelse Handelsministerie letterlijk overstroomd door octrooiaanvragen voor nieuwe vondsten of verbeterde modellen. Eén der eerste uitvinders was Loradoux BELLFORD die een flesje probeerde af te sluiten door middel van een bolvormige of cilindervormige houten, glazen of metalen 'stopper'. Maar ook in het buitenland bleef men niet achter. Een Amerikaan vond zelfs een flesje uit dat slechts één keer kon worden gevuld, een 'doodgeboren' idee dat pas in de laatste decennia van onze wegwerp-maatschappij opnieuw ingang vond.

het wegwerp-flesje
avant-la-lettre

Ook Frankrijk wou niet onderdoen en verleende bij monde van het *Ministère de l'Industrie* aan John SLOAN, constructeur-mécanicien à Paris een brevet d'invention de quinze ans pour les perfectionnements apportés au bouchage des carafes, carafons, bouteilles et autres vases.

Maar het is Hiram CODD die het fel beheerde flesje eindelijk vorm zou geven.

Reeds vóór 1870 onderhield deze laatste nauwe contacten met een aantal gekende flessenfabrikanten, met o.a. BARNARD AND CO LTD, met BEN RYLANDS OF BARNSELY, met BARNETT AND FORSTER. Vanaf 1870 ging er geen jaar voorbij zonder dat hij aan zijn 'flesje', een vormverandering aanbracht. De *Codd bottle* zoals zijn uitvinding, het kogelflesje, uiteindelijk zou genoemd worden, kreeg zijn definitieve vorm pas vanaf 1880. Toen zonden de voornoemde flessenfabrikanten het produkt reeds de wereld rond.

de Codd-bottle

Het kogelflesje als antwoord

Wat was er nu zo karakteristiek aan de *Codd bottle*?

Het materiaal was een gewoon licht-groen glas, 'demi-blanc' of 'halfwit' voor water of limonade, bruin of donkergroen voor bier.

De fabricage gebeurde aanvankelijk 100% manueel, dus met de pijp en de mond geblazen. Zelfs na de invoering van Owen's machine voor samengeperste lucht, bleef een groot gedeelte, zoals het aanbrengen van de hals en de plaatsing van de kogel, handwerk.

De fles moest de hoge druk bij het vullen kunnen weerstaan, en de wand dus extra-dik geblazen. Niettemin bleven er ongelukken gebeuren. Twee ribbels in het bovenste deel van de buik moesten voorkomen dat de kogel in de fles terecht kwam. Twee nepen in de hals verhinderden dan weer dat hij bij het uitgieten ongewenst de fles afsloot. De glazen knikker (*marbel*, *marbol*, *marrebol*) sluit met een gumming het flesje dadelijk na het vullen af.

Inpikkend op de schrik voor epidemieën die voor de algemene invoering van stromend water schering en inslag waren, brengt de Gentse brouwer Maurice Devos zijn clientele ervan op de hoogte dat het door hem verdeelde water *La Royale Louise-Marie*, van de bronnen van Nitterveld (?) direct gesteriliseerd wordt in de fles volgens de methode van Pasteur, en dus volstrekt ongevaarlijk is.
(28.40 x 21.00, Rijksuniversiteit Gent, Fonds Vliegende Bladen)

Echte Engelse limonades werden te Gent ingevoerd door de weduwe Ahrens op de Muinkkaai, zoals het op haar prijslijst staat vermeld: *Lemonade, Soda water, Split lemonade, Gingerbeer, Ginger ale, Sherbert, Champagne cider, Horehound beer, Zoedone, Hop Bitters*, ze heeft het allemaal in huis...
(21.00 x 13.00, Rijksuniversiteit Gent, Fonds Vliegende Bladen)

PHARMACIE CENTRALE

4 (12) — h. (100) — m.

TÉLÉGRAMME TÉLÉGRAM

Pharmacie Centrale A. DE COCK

Rue des Sœurs Blanches, 18, OSTENDE

PRODUITS CHIMIQUES

Pharmaceutiques & Photographiques

FABRIQUE D'EAUX GAZEUSES, LIMONADES & SODAS

Déposé à
A aangeboden te

à
lé

N

DERNIÈRE NOUVELLE

Les eaux en général, même minérales, contiennent des microbes qui engendrent un grand nombre de maladies infectieuses et contagieuses, telles que le choléra, la fièvre typhoïde, etc., etc.

L'eau de source naturelle stérilisée « Idéale » seule, présente les garanties de sécurité nécessaires. Grâce à sa pureté, sa composition chimique, ses propriétés thérapeutiques, digestives et sa stérilisation intégrale, elle constitue l'eau de table la plus pure, la plus saine et la plus hygiénique. Elle est aussi la plus économique et sa conservation est parfaite. Elle est prescrite par les comités médicaux.

Prix : En bouteilles capsulées de . . . . . 1 litre fr. 0.25
En bonbonnes plombées de . . . . . 5, 10, 15, 20 et 25 litres fr. 0.20
Par plus grandes quantités, ... le litre fr. 0.15

MONOPOLE POUR OSTENDE ET LE LITTORAL

Pharmacie Centrale ACH. DE COCK

DEUTSCHE APOTHEKE — ENGLISH CHEMIST

18, Rue des Sœurs Blanches, 18

Dépôt à Blankenberge, Pharmacie KAUFFER, succ. HENROTTE. | Dépôt à Nieuport, Pharmacie COOL.
— Heyst, Pharmacie PETIT. — Middelkerke, Pharmacie SEUNTJENS.

— Gand, Imp. P. & M. Stubb. Pétris. 1050-1050

Of de symmetrisch aangebrachte 'dubbele knepen' in de flessenhals (die moesten beletten dat het glazen kogeltje, in welke positioe men ook de fles uitschonk, niet terug de hals blokkeerde) tot CODD's patent behoorde, kon tot nu toe niet worden achterhaald. Zij zouden enkel bij Engelse kogelflesjes worden aangetroffen. Op het kontinent vervaardigde flesjes (althans, deze uit onze streken) vertonen slechts een dubbele kneep aan één zijde, zodat men het flesje slechts in één stand succesvol kon uitschenken...

Nog een ludieke manier om waren aan te prijzen. De Oostendse apotheker A. De Cock, fabrikant van bruisend water, limonades en soda's, annex importeur van kogelflesjes met eigen merk, vermomde de aankondiging voor zijn natuurlijk water *Idéale* in 1903 als telegram.
(20.00 x 27.00, Rijksuniversiteit Gent, Fonds Vliegende Bladen)

Publiciteitskaartje uit 1901 van de Gentse drogist Albert Ceuterick, de enige dephouder van het Vittelwater in *bonbonnes* van 25 en 42 liter.
(9.00 x 12.00, Rijksuniversiteit Gent, Fonds Vliegende Bladen)

Sources du Nitterveld

Pour vous préserver

contre l'Épidémie

ne Buvez que **La Royale Louise-Marie**

EAU DE TABLE

La Seule Stérilisée

Stérilisation directement en bouteilles par l'application des théories Scientifiques de Pasteur, d'après les procédés, ayant obtenu le **GRAND PRIX D'HONNEUR** : International XIX Annual Exhibition Londres 1897.

M. MAURICE DEVOS, BRASSEUR, 51, Chaussée de Tronchiennes, GAND. TELEPHONE 806.

V^{VE} E. AHRENS.
13, QUAI DES MOINES, 13
GAND.

CONSERVES DENREES
ALIMENTAIRES COLONIALES

DÉPOT DE
VÉRITABLES LIMONADES GAZEUSES ANGLAISES,
IMPORTATION DIRECTE.

Limonade	la douzaine	fr.	3,00
Soda water	.	.	.
Split lemonade	.	.	.
Ginger beer	.	.	.
Ginger ale	.	.	.
Sherbert	.	.	.
Champagne cider	.	.	.
Horehound beer	.	.	.
Zoedone	.	.	.
Hop Bitters	.	.	.

Prompte remise à domicile
Pale ale & Stout en bouteilles de la maison Bass & Co

Imp. S. Edin. Gail

SOCIÉTÉ ANONYME DES EAUX MINÉRALES
DE VITTEL
« GRANDE SOURCE »

En bonbonnes de 25 et de 42 litres à 40 centimes le litre
SEUL DÉPOSITAIRE
ALBERT CEUTERICK
PROUVERE
GAND, 59, rue de Champs, 59, GAND.
Téléphone, 700.

Zowat een halve eeuw lang verlieten miljoenen flesjes de verschillende fabrieken in Engeland en op het vasteland.

In ons land werd omstreeks 1897 door de S.A. DES VERRERIES DE JUMET, ofte VERRERIE SADIN, de eerste *bouteille à billes, à limonades et à eaux gazeuses* op de markt gebracht van 32 à 34 frank de 100 stuks.

Uit Oostende kennen we ook de firma USINES DE COCK & Co die o. a. voor Alfonso Pee uit Gent kogelflesjes zou fabriceren. Of de VERRERIES DU CENTRE uit Brussel

Het grootste deel ervan keerde, na de uitvinding van handiger verpakkingen, naar de smeltkroes terug als glasgruis of *grésil*.

Of kinderen braken de flesjes om er de kogels uit te halen. Dat was een dure aangelegenheid, een flesje van dertig centimes opofferen voor een knikker van een cent of minder! Toch kon je voor één dergelijke marbel wel tien aarden krijgen, alhoewel dan weer een échte glazen knikker stukken meer waard was.

En zelfs 'om er vanaf te zijn' werden door vele ambachtelijke limonadefabriekjes of drankverdelers honderden van dergelijke flesjes gewoon begraven...

Vernieuwde belangstelling

Behalve in het Museum van Volkskunde te Gent, werden nog een paar gaaf gebleven exemplaren bewaard in het Sterckshof te Deurne, in het Hof van Busleyden te Mechelen, in het Museum Rietgraverstede te Nevele, in het Musée du Verre en het Musée de la Vie Wallone te Luik, het Heemmuseum te Heist-op-den-Berg, het Openluchtmuseum van Bokrijk te Genk... en nu ook in het Gentse MIAT, het Museum voor Industriële Archeologie en Textiel, waar zelfs nog een écht 'chaffarke' is bewaard gebleven.

De flesjesfabrikanten lieten hun stempel op het flesje achter, ingegoten of als zandgravure, als tekst, getallen of merk. Dat kan zowel de fabrikant van het flesje als de importeur ervan zijn, of de fabrikant van het drankje, of de verkoper ervan. Het is niet altijd gemakkelijk die vier uit elkaar te houden (zie hiervoor ook de bijdrage omtrent de flessenfabrikanten).

De naam

Deze moet van vóór 1884 dateren omdat de betekenis van het woord kogelflesje reeds voorkomt in het Nederlands-Franse woordenboek Kramers-Bonte uit datzelfde jaar. In de vorige uitgave van 1862 was het nog niet opgenomen.

Toch sprak men bijna overal van 'ankertje', een 'balloentse' (Gent) of een zwaantje, afgeleid van het merkteken van de fabrikant/brouwerij. Een geduchte concurrent werd weldra de benaming 'chaffarke' of *saffarke*.

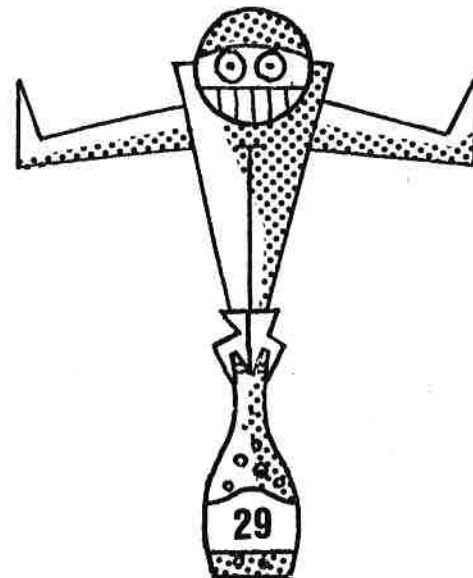
Zeg nooit zomaar kogelfles tegen een kogelflesje!

Eduard CHAFFART werd geboren te Oostende op 21 augustus 1823, waar hij later huwde met de Oostendse Henriette Josephine Block. Hij kreeg in Vlissingen, waar hij verbonden schijnt te zijn geweest aan het BELGISCH LOODSWEZEN, drie kinderen: Mathilde Charlotte in 1855, Pieter Paulus op 20 juni 1867 en Celestine Charlotte in 1867.

Edouard overleed op 27 april 1880. Het jaar daarop verhuisde zijn weduwe met de drie kinderen naar de Kasteellaan 90 te Gent. Moeder CHAFFART genoot een staatspensioen. Op 30 maart 1883 verhuisde het gezin naar Ledeborg, Nieuwe straat 17 om er op de naam W^{WE} CHAFFART een zaak te beginnen, een 'Fabriek van Metaalvrije Minerale Wateren en andere Mousseerende dranken'.

Op dat ogenblik telde Gent nog vijf gelijkaardige fabrieken:

CEUTERICK in de Veldstraat 61
DONNY in de Sint-Pietersnieuwstraat 95
VANDENHENDE in de Spiegelstraat 19
VAN ROY op de Antwerpsesteenweg 81 en
VAN MEEENEN in de Sint-Jacobsnieuwstraat 15.

Een zekere PLANCHON, was in 1828 als apotheek in de Koestraat begonnen maar weldra vestigde hij zijn 'fabrique d'eaux minérales' in de Sint-Jacobsnieuwstraat 13. Vier winkels zorgden voor de verkoop van zijn water: DE BRAUWERE in de Cataloniëstraat 4, DE LILLE in de Veldstraat 15, SALZGEBER op het Gouden Leeuwplein (Te Putte 10) en VAN MEURS DEFFINE in de Koestraat 14.

PLANCHON schijnt een goede handelsgeest te hebben bezeten getuige de reclamekaart uit ca 1850 waardoor ons bekend is dat zijn mineraal water toen 1fr per literfles kostte (toch niet zo goedkoop in die dagen!).

Hij werd rond 1855 opgevolgd door BEGEINDIE op zijn beurt de plaats ruimt voor VAN MEENEN -in 1906 nog steeds bedrijvig, al is het dan niet meer als fabrikant.

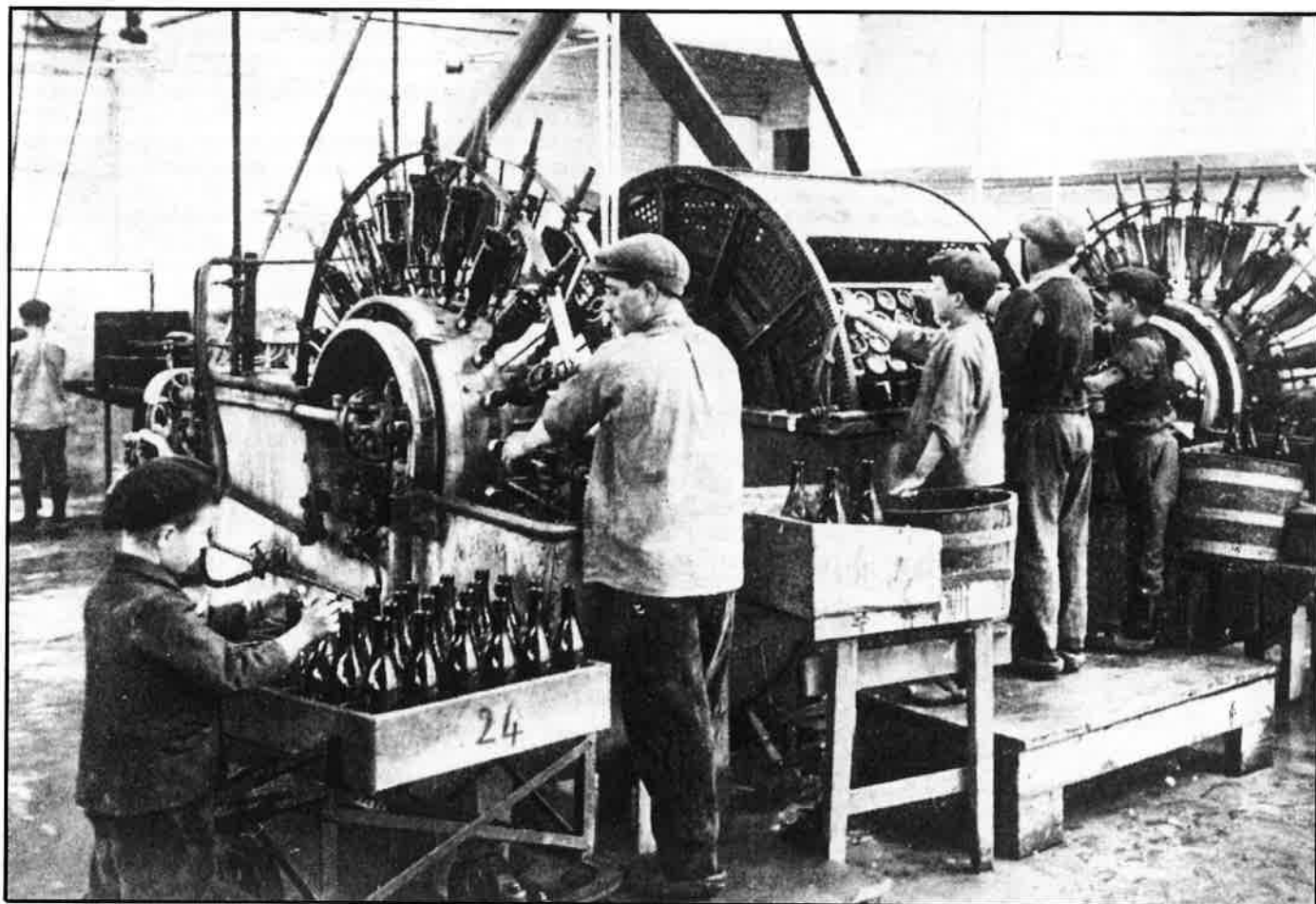
Opkomst van het huis Chaffart

Weduwe CHAFFART, voorlopig terzijde gestaan door haar zoon en dochter, wist haar fabriek tot een bloeiend bedrijf uit te bouwen dat ruim de concurrentie aan kon met de andere vijf zaken en weldra in populariteit zou overtroeven.

Factuur van de Brusselse limonadefabriek *Au Chinois* van Chs. Shergold voor de levering op 2 september 1841 van 24 kruiken sodawater aan de graaf Vilain XIII. (13.50 x 22.00, Rijksuniversiteit Gent, Fonds Vliegende Bladen)

Foto-reproductie postkaart van het interieur der Topbronnen, met de flessenspoelmachines zoals beschreven in bovenstaand ooggetuigenverlag. Bemerkt tevens dat kinderarbeid ook in deze tak van de nijverheid geen uitzondering vormt: vier van de zes werknemers hier op de foto zijn kinderen! (18.00 x 24.00, verzameling MIAT, Gent)

AU CANTONIS.
 Fabrique d'eaux minerales, de limonades gazeuses, etc.
CH. SHERGOLD,
 Rue de Ruysbroeck, 98, Bruxelles.

Table 37

Formule de Condom le 20 Mars 1888

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

Factuur uit 1865 voor 6 kruiken natuurlijk bronwater van J. F. Heyvaert, fabrikant van bruisende limonades en opvolger van A. Masquelier-Horta, uit de Hoogstraat te Gent, aan graaf Delcantara. (17.00 x 21.40, Rijksuniversiteit Gent, Fonds Vliegende Bladen)

Nauwelijks had ze zich in 1888 uit de zaak terug getrokken ten voordele van Pieter Pauwel, of deze ging met zijn 'Metaalvrije Minerale waeteren en Limonaden Gazeuses' in de Tentoonstelling van Plaatselijke Producten van 1889, gehouden in de zaal Spiegelhove te Gent, met de gouden medaille lopen.

Op 29 augustus 1894 bracht Pieter Pauwel zijn fabriek over naar de Belgradostraat 10. Zijn moeder stierf te Ledeberg in 1902.

Was de man verhuisd met het oog op de modernisering van zijn bedrijf? Waarschijnlijk, want in de reeds aangehaalde advertentie van 1895 lezen we dat zijn "stoom-mineraal water Fabriek gelegen aan de Belgradostraat 10" als verpakking kogelflesschen en siphons gebruikt. Waardoor we kunnen veronderstellen dat hij het voordien zonder stoomtuigen en zonder noodzakelijke apparaten, onmisbaar bij het vullen van het kogelflesje en de sifon, zal moeten stellen hebben. In elk geval was hij waarschijnlijk de eerste Gentenaar die het woord 'kogelflesje' in omloop gebracht heeft. Zonder veel succes trouwens, want het was niet dat woord, maar zijn familienaam die er voor een flink deel verantwoordelijk voor is geweest dat het gangbare Nederlandse woord in Gent geen ingang kon vinden.

Van welk ogenblik af men de door Pieter Pauwels gevulde flessen *chaffarques* is beginnen noemen is niet te zeggen. Maar lang nadat in Gent geen Huis Chaffart meer bestond, bleef men in Gent lustig saffarques bestellen, drinken, kapot slaan...

Later is de naam zelfs overgegaan op een onderdeel van de fles, nl. de kogel zelf.

In 1903, enkele maanden na het overlijden van zijn moeder, verlaat hij de Belgradostraat en neemt zijn intrek in het ouderlijk huis. Dit betekent meteen ook het einde van zijn bedrijf. Had hij zijn schaapjes op het droge? Wat er ook van zij, hij vertrekt naar Amerika en komt pas in 1907 terug, en op 28 september verlaat hij de stad definitief voor Brussel.

In het Gentse MIAT is nog een authentiek kogelflesje van deze firma bewaard gebleven, 18 centimeter hoog, met een diameter van 5.50 centimeter waarop ingegoten: MAISON CHAFFART GAND, PROPRIETE EXCLUSIVE DEPOSE.

De ontsluiters

Het chaffarke openen door de glazen knikker naar beneden te drukken, dat kon je best doen met de vinger, of door middel van een daartoe bestemd apparaatje, een *Codd bottle opener*, een stamper en in het Gents een 'opendoener'. Daarvan zijn er heel weinig bewaard gebleven. Het enige (?) Gentse exemplaar werd lange tijd bewaard in het Museum van Volkskunde, maar is er door een souvenirjager achterover gedrukt... Het ding was gelukkig opgemeten en beschreven zodat een erszatsdopje in karton de plaats van de oorspronkelijke stamper (nog geleverd door de firma Aley & Hinckcliffe uit Manchester!) kon innemen.

fles, v. (m.) (-sen), langwerpig, meestal glazen vat, gewoonlijk met cilindervormige buik en nauwe hals om vloeistoffen in op te nemen en te vervoeren, ook **fles'-sen** (fleste, heeft geflest), (overg.)(w.g.) oplichten, kopen zonder ooit te betalen, een onvoldoende geven, laten zakken

dame-jean'ne (Fr.), v. (-s), grote mandfles, dameraan v. (m.)

ko'gelfles, v. (m)(-sen), glazen vat met wijde buik en lange hals; ... **flesje**, o. (-s), flesje voor (resp. met) een koolzuurhoudende drank, door een glazen bolletje afgesloten

kroon'kurk, v. (m.)(-en), metalen flessendop met rondom inknijpingen, waardoor het aan een kroon herinnert; ...**kurkwipper**, m. (-s), (w.g.), opener voor flessen met een kroonkurk

schroeffles, v. (m.) (-sen), fles met schroefsluiting

sput'waterfles v. (m.)(-sen), -sifon, m. (-s) of hevelfles

Het systeem van de **sifon** kende heelwat varianten, maar allemaal kwamen ze op hetzelfde principe neer, **door middel van een gas een vloeistof bruisend te maken op het ogenblik van consumptie**

Bruisend water en limonades kon men ook door middel van een abonnement in huis halen...

